

Hünkâr Mahfillerinin Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Osmanlı Dönemi Örnekleri*

The Emergence, Development of Hünkâr Mahfils and its Samples in Ottoman Empire

Mustafa ÇETİNASLAN**

ÖZET

Bu çalışmada sanat ve mimarlık tarihi terminolojisinde yaygın bir kullanıma sahip olan “maksure/hünkâr mahfili” terimi, hünkâr mahfillerinin ortaya çıkışı, ilk örnekleri ile hünkâr mahfillerinin Selçuklu ve Osmanlı mimarlığındaki gelişimi üzerinde durulacaktır.

“*Toplanılacak yer, toplantı yeri*” anlamına gelen mahfil terimi ile cami harimi içerisinde özel konuma sahip alanlar tanımlanmaktadır. Mahfil olarak adlandırılan mimari kuruluşlar, etrafı parmaklıklarla çevrili ya da yerden yüksek olarak yapılmışlardır. Genel olarak farklı işlevlere uygun olarak biçimlendirilmiş müezzin, bey-hünkâr ve kadınlar mahfili olmak üzere üç çeşit mahfilden söz etmek mümkün olmakla birlikte; bu çalışmada sadece hünkâr mahfilleri incelenecektir.

Hz. Muhammed döneminde yaptırılan Mescid-i Nebevi’de bulunmayan maksure/hünkâr mahfilleri, halifelere karşı gerçekleştirilen suikast girişimlerinin sonucunda bir zorunluluk olarak doğmuştur. Devlet başkanının hayatının korunmasına yönelik bir mecburiyetin sonucunda ortaya çıkan cami içerisindeki bu birimler, dinin siyasallaşması sürecinde özellikle 11. ve 12. yüzyıllarda yaygınlaşmışlardır.

Anadolu’da Selçuklu döneminde inşa edilen camilerde görülmeye başlanan hünkâr mahfilleri, Osmanlı döneminde Sultanlar tarafından yaptırılan camilerin tamamında yer bulan önemli mimari kuruluşlar haline almışlar ve asıl gelişimlerini de Osmanlı mimarlığında göstermişlerdir. Özellikle Osmanlı başkentlerindeki camilerde inşa edilen hünkâr mahfilleri, inşa edildikleri dönemin mimari ve tasarım anlayışını en iyi şekilde yansıtan birimler olmanın yanında; çeşitli sembolik öğelerle de donatılarak, siyasi otoritenin cami içerisindeki yansımaları olmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: Maksure, Mahfil, Hünkâr mahfili, Osmanlı camileri, Terminoloji

Çalışmanın Türü: Araştırma

ABSTRACT

This work handle the term of “hünkâr mahfil” which has a big part in art history’s terminology, and the construction that emerged under this term with its first samples and its development in Seljuk und Ottoman architecture.

The mahfil has the meaning ‘meeting place’ and defines the special parts in harim of mosque. These architectural constructions were built as being surrounded with banister or higher than other places in mosque. As muezzin, hünkâr und women, there are three kinds of mahfil which were constructed for different functions.

The places which are called as “Hünkâr-Sultan Mahfil” today, were named as “Maksura, beyt’ül Maksure” in Muslim- Arabic communities, where they came out for the first time. These had the names ‘Hünkâr Ma’bedhanesi, Hünkâr Mahfil, Mahfil-i Hazret-i Hüdavendigâr or Mahfil-i Hümâyün in Ottoman Empire, but in the terminology of today’s art history there are named as Sultan or Hünkâr.

After Prophet Mohammed migrated to Medina, he was to have both his own home and a masjid built here which would named as “suffa” later. This masjid was formed by a kind of medresseh and worship place, whose walls made of adobe, and its roof was covered with date boughs. At first, a sign –a line or stone- was put here to show the direction of Mecca and a date log for pulpit orator. In place of these some new places were built in mosque functionally, but among these there wasn’t a mahfil. And it shows us that mahfil was not needed in the time of Prophet. According to many investigators the first maqşuras – Hünkâr mahfils were built essentially to save the caliphs against the assassinations.

There are so many opinions about the building’s time of maksure-Hünkâr mahfil, but it must have been built at the beginnings of the times of Emevi (661-750). As İbni Haldun pointed out, this part of mosque must have had a big importance for ruler that it began to be built on every part of Islamic region.

The Hünkâr mahfils, which pervaded on the Islamic region in 11th and 12th centuries, were built in different forms in Anatolian before Ottomans. After the first sample in Divriği Kale Mosque (1180-81), so many Hünkâr mahfils were built in other constructions. The importance of the mahfil in these constructions can be comprehended by being built as an apart flat, by the care to mahfil and pulpit orator and in some constructions by a special door just for it.

It possible to say that the custom began with Divriği Kale Mosque (1180-81) and continued with Konya Aleaddin Mosque (1220), Divriği Ulu Mosque (1228-29), Niğde Aleaddin Mosque (1223), Beyşehir Eşrefoğlu Mosque (1297-99), Niğde Sungur Bey

* Bu makale, Prof. Dr. Remzi Duran’ın danışmanlığında hazırlanan ve 2012 yılında S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsüne sunulan “Osmanlı Camilerinde Hünkâr Mahfilleri” adlı doktora tezinden faydalanılarak hazırlanmıştır. Söz konusu çalışma, BAP Koordinatörlüğü tarafından doktora tez projesi olarak desteklenmiştir (07103004 nolu proje). Desteginden dolayı, Selçuk Üniversitesi BAP Koordinatörlüğüne teşekkür ederim.

** Arş. Gör. Dr., Selçuk Üniversitesi

Mosque (1335-36), Hasankef Ulu Mosque (it was built in the middle of 11th century and took its last form in 1394) and Aksaray Ulu Mosque (1408-1409).

The Sultans in Ottoman Empire were praying on Friday and festal days and on special religious nights in one of the mosques within the city. Because of this, the Hünkâr mahfils were built in the mosques of Ottomans' capitals as Bursa, Edirne and İstanbul. But in some mosques of the cities such as Amasya, Konya and Manisa, which were at the near of the capitals and were named as prince sanjak, were built Hünkâr mahfils too.

The oldest Hünkâr mahfil in Ottoman architecture is present in the quest house within the Bursa Yıldırım Complex, which was to have built by Yıldırım Beyazıt in 1385-99. Except for this Hünkâr mahfil, that is controversial in respect of its position and dimensions, there is another conspicuous sample with its style and ornament in Bursa Yeşil Mosque that was built by Hacı İvaz Paşa upon request of Çelebi Sultan Mehmed in 1419-20. The Hünkâr mahfil envelops a huge area with its other further function places on north side of the mosque and it has an intense ceramic execute. These verify the importance to be given to mahfil.

A huge change occurred about the form of hünkâr mahfils after Bursa Muradiye Mosque, which has plainer characteristics than Bursa Yeşil Mosque (1426). The oldest hünkâr mahfil in Ottoman architecture, which was in the form of being carried by the columns, is present in the Edirne Mosque of 2. Bayezid(1488).

At the times of Seljuk and Beylik, the Hünkâr mahfils was made of wood. And until the late of Ottoman architecture, the material marble was used as well as wood.

The hünkâr mahfil was built traditionally in all mosques in İstanbul, which were built upon requests of Sultans, after the Mosque of İstanbul 2. Bayezid.

For the first time, mihrab was built in the Şehzade Mosque. After this mosque, mihrab was placed in many contractures, in which hünkâr mahfil was present, as İstanbul Süleymaniye Mosque (1557), Edirne Selimiye Mosque (1574-75), Sultan Ahmet (1617), Eminönü Yeni (1663) and Üsküdar Yeni Valide Mosque.

Before the hünkâr mahfil in Sultan Ahmet Mosque (1609-17), there was no unique lathwork in the hünkâr mahfils of Ottoman mosques. The marble screen wall, which enveloped only one side of east face of hünkâr mahfil in Sultan Ahmet Mosque, was enlarged to envelop two faces of hünkâr mahfil in Eminönü Yeni Mosque (1663).

After the building of a lathwork in Sultan Ahmed Mosque (1609-17), lathwork was put in the hünkâr mahfils which had no present or unique one.

For the first time, the hünkâr pavilion was jointed to mosque in Sultan Ahmed Mosque (1609-17) and this execution was followed later in some mosques as Eminönü Yeni (1663), Üsküdar Ayazma (1758-61) and Laleli (1759-63).

It is seen that hünkâr pavilion began to enlarge after 18th century and ever enveloped the north faces of the mosque in connection with hünkâr mahfils. The first practice of the hünkâr mahfil was seen in Üsküdar Selimiye Mosque(1801-86), and hünkâr rounds, as well as hünkâr mahfils on the left side of harim turned to lodges with balcony to the entrance of harim in Nusretiye Mosque (1854), Ortaköy and Yıldız Hamidiye Mosque (1882-86).

Since 17th century, another considerable work in Ottoman architecture was that hünkâr mahfil was put in the mosques or the constructions, which were a church before a mosque, which were built years ago and had no hünkâr mahfil. Into the constructors, that were already a mosque, were put hünkâr mahfils as İstanbul Haseki Sultan (1612-13), Vaniköy (1730-54), Hacı Beşir Ağa (1809-39), Üsküdar Atik Valide (1834-35), Mahmut Paşa (1828-35), Defterdâr İbrahim Paşa (1833), Bursa Ulu (1740), Kaymak Mustafa Paşa (1837) and Edirne Eski, and into the mosques which had been a church before the conquest of İstanbul as Galata Arap (1734-35), Zeyrek (in the second half of 18th century), Gül (1809-39) and Ayasofya (1847-51).

The architectural constructors under the term of hünkâr mahfil symbolize a higher stage of the maqsura into a mosque. Particularly, in the mosques, which were to have built by Sultans and by being carried by the columns, have a great importance not only of their architectural characteristics, but also their symbolic specialties.

Keywords: Maksure, Mahfil, Hünkâr mahfili, Ottoman mosque, Terminology

The type of research: Research

1. GİRİŞ

Bu çalışmada sanat tarihi terminolojisinde yaygın bir kullanıma sahip olan “hünkâr mahfili” terimi ve bu terimle tanımlanan birimlerin ortaya çıkışı, ilk örnekleri ile hünkâr mahfillerinin Selçuklu ve Osmanlı mimarlığındaki gelişimi üzerinde durulacaktır.

“*Toplanılacak yer, toplantı yeri*” anlamına gelen mahfil terimi, cami harimi içerisinde özel konuma sahip alanları tanımlamakta kullanılmaktadır (Anonim, 1997: 1153). Mahfil olarak adlandırılan mimari kuruluşlar, etrafı parmaklıkla çevrilmiş (Yetkin, 1959: 472), yahut yerden yüksek olarak yapılmışlardır (Pakalın, 1983: 382; Sertoğlu, 1986: 157). Genel olarak farklı işlevlere uygun olarak biçimlendirilmiş müezzin, bey-hünkâr ve kadınlar mahfili olmak üzere üç çeşit mahfilden söz etmek mümkündür¹:

Camilerde ezan okuyan ve namaz ibadetinin belli kurallara uygun olarak gerçekleştirilmesini sağlayan din görevlileri olan müezzinlerin, bir arada oturmaları ve namaz ibadetini rahatça takip edebilmeleri için ayrılmış, cami zemininden yüksek yerlere “*müezzin mahfili*” denilmektedir (Doğan, 2003: 955). Sultan camilerinde yer alan ve hükümdarın ibadetine tahsis edilmiş, güvenlik amacıyla yerden yüksekte yapılmış ya

¹ Mevlevihanelerde saz heyetine ayrılmış olan ve genellikle ikinci kattan ortadaki semahaneye açılan bölüme “*mutrip mahfili*”, semahane çevresinde parmaklıklarla ayrılmış izleyici bölümüne ise “*zıvvar mahfili*” ismi verilmektedir (Anonim, 1997: 1153).

da etrafı parmaklıklarla çevrili birimlere ise “*bey* veya *hünkâr mahfilî*” ismi verilmektedir (Yetkin, 1959: 464; Arseven, 1966: 1260).

Camilerde kadınların ibadeti için düzenlendiği düşünülen ve ana mekândan korkuluk ya da kafeslerle ayrılmış, genellikle ikinci bir kat olarak tasarlanmış bölümlere ise “*kadınlar mahfilî*” adı verilmektedir (Anonim, 1997: 1153). Ancak kadınlar mahfili olarak tanımlanan bu birimlerin adlandırılmasında bir sorun olduğu açıktır. Kadınların camide ibadet ettikleri bilinmekle birlikte, bu durum her zaman için geçerli olan bir uygulama değildir. Sadece özel gün ve gecelerde, teravîh gibi özel namazlarda kadınların camide ibadet ettikleri düşünülürse; söz konusu adlandırmanın bir yakıştırımdan ibaret olduğu anlaşılacaktır. Temel amacı cami içerisindeki ibadet alanını genişletmek olan bu mahfiller ve büyük ölçekli camilerdeki galeri olarak da tanımlanan mahfil katlarının, “*ikinci kat mahfilî*” olarak tanımlanması terminolojik açıdan daha uygun olacaktır.

2. HÜNKÂR MAHFİLİ TERİMİ:

Günümüzde “*hünkâr-sultan mahfilî*” olarak adlandırılan mekânlar, ilk olarak görüldükleri Müslüman Arap toplumunda “*maksura, beyt’ül maksure*”² adı ile anılmaktaydılar (İbn-i Haldun, 1982: 678–682). Evliya Çelebi, seyahatnamesinde hünkâr mahfillerini tarif ederken; İstanbul Sultan Selim Camisinde “*hünkâr ma’bedhanesî*”, Süleymaniye ve Şehzade camileri gibi pek çok yapıda ise “*hünkâr mahfilî*” ifadesini kullanmıştır (Evliya Çelebi, 1996: 62, 63, 67). Süleymaniye Camisi inşaat defterlerinde “*mahfel-i hazret-i hüddavendîgâr*” şeklinde (Barkan, 1979: 27); Evkaf Defterleri ile çeşitli arşiv kayıtlarında³ ve Ayazma Camisi inşaat defterlerinde “*mahfil-i hümayûn*”⁴ olarak geçen hünkâr mahfilleri (Bayram ve Tüzen, 1991: 252, 256, 259), günümüz sanat tarihi terminolojisinde *Sultan, Bey* veya *Hünkâr mahfilî* terimleri ile adlandırılmaktadır. “*Bey mahfilî*” terimi genel olarak Osmanlı öncesinde, Selçuklu ve Beylikler döneminde yapılan Divriği Kale, Divriği Ulu, Eşrefoğlu camileri ile Osmanlı döneminde şehzadeler tarafından yaptırılan Konya Sultan Selim Camisi gibi yapılarıdaki mahfilleri tanımlamak için kullanılırken; “*Sultan*” ve “*Hünkâr mahfilî*” terimleri Osmanlı döneminde bizzat Sultanlar tarafından yaptırılmış camilerdeki mahfilleri nitelemek için kullanılmaktadır. Osmanlı döneminde çok yaygın olmamakla birlikte halk dilinde hünkâr mahfili kavramıyla birlikte kullanılan ikinci bir terim de “*Paşa mahfilî*”dir⁵. Bu terimle Osmanlı vezir ve paşaları tarafından yaptırılan camilerdeki mahfiller ya da Sultan tarafından yaptırılan camilerdeki söz konusu görevlilere ayrılmış mahfiller tanımlanmaktadır⁶. Ancak çoğu zaman bu konuda kesin bir ayırımın bulunmadığı görülmektedir.

3. HÜNKÂR MAHFİLLERİN ORTAYA ÇIKIŞI VE İLK ÖRNEKLERİ:

Mahfillerin kökenini tespit edebilmek için öncelikle İslam dininin doğduğu topraklarda gelişen dini anlayışı incelemek gerekir. İslam dininin ortaya çıktığı Mekke’de, ilk Müslüman topluluğun özel bir ibadet yeri, bir camisi yoktu. Gerçekte İslam dini de belirli bir ibadet mekânını şart koşmayan bir felsefi temele sahiptir. Namaz vasıtası ile önemli olan Allah’ın huzurunda secdeye varmak olup, bu da her yer ve zamanda mümkündür.

Hız Muhammed, ancak Medine’ye hicretinin ardından burada hem kendi evini, hem de “*suffa*” olarak adlandırılacak olan bir çeşit medrese ve ibadet alanından oluşan, duvarları kerpiç malzemedi; üzeri ise

² İlk İslam topraklarında, camilerde halife için özel olarak düzenlenmiş, etrafı alçak tahta parmaklıklarla ayrılmış olan yerleri tanımlamak için kullanılan maksure terimi, Osmanlı mimarlığında ise ikinci kat mahfillerinin altındaki etrafı parmaklıklarla çevrili sekileri tanımlamak için kullanılmaya başlanmıştır. Bkz. Öz, 1997: 12.

Maksure terimi için bkz. Sertoğlu, 1986: 207.

³ Abdulkadir Dündar tarafından incelenen Osmanlı Arşivindeki 15 Muharrem 1325/28 Şubat 1907 tarihli Vaniköy Camisini gösteren çizimde “*mahfel-i hümayûn*” ifadesi açık şekilde görülmektedir (Bkz. Dündar, 2000: 289, Şekil: 10).

⁴ Osmanlı döneminde gerçekleştirilen törenlerle ilgili bir eser hazırlamış olan Esad Efendi, Mevlid-i Şerif törenini anlatırken “...*pağışabın mahfel-i hümayuna gelip oturduğunu göstermek için kafesin küçük kapısı açılır.*” şeklinde bilgi vermektedir. Bkz. Esad Efendi, 1979: 24.

⁵ Hekimoğlu Ali Paşa ve Zeyrek camilerinin hünkâr mahfilleri, halk dilinde paşa mahfili olarak adlandırılmaktadır (Bkz. Barışta, 2009: 206).

⁶ İstanbul Yıldız Hamidiye Camisinde hünkâr dairesinin doğusundaki bölüm Sultan 2. Abdülhamid ve şehzadelerine, batıdaki bölüm ise vezirlere ve paşalara ayrılmıştır.

hurma dalları ile örtülü bir mescit inşa ettirmiştir⁷. İlk zamanlar bu mescide⁸ kibleyi gösteren bir işaret -bir çizgi veya taş- ve hutbe okumak için üzerine çıkılan bir hurma kütüğü konulmuştu. Böylece mihrap ve hurma kütüğünün daha sonra üç basamaklı hale getirilmesi ile biçimlendirilen minber, cami içerisindeki ilk eklentiler olmuşlardır. Tamamen işlevsel olarak gerçekleştirilen bu ilavelerle ortaya çıkan cami içindeki birimler arasında mahfile rastlanmaması; mahfilin, Peygamber devrinde bir ihtiyaç olarak görülmediğini ortaya koymaktadır. Ancak Bilal-i Habeşî'nin ibadet esnasında durduğu yere, ilerleyen dönemde bir müezzîn mahfili yapılmıştır. İlk zamanlarda ahşaptan sade bir halde olan bu mahfil, “*makberiyye*” adıyla bilinmektedir (Küçükaşçı ve Bozkurt, 2004: 286).

Pek çok araştırmacıya göre ilk maksureler-hükümdar mahfilleri, halifelere yapılan suikastlar neticesinde bir zorunluluk olarak doğmuştur (Küçükaşçı ve Bozkurt, 2004: 286). Belazurî, ilk maksurenin 665-673 yılları arasında Basra Valisi olan Ziyad bin Ebih tarafından Basra Camisinde yaptırıldığını belirtirken (Belazurî, 1987: 500); Creswell, İbni Haldun'dan rivayetle ilk maksurelerin Muaviye⁹ ya da Mervan bin Hakem tarafından yaptırıldığını kabul etmektedir (Creswell, 1979: 42-43). Richard Ettinghausen ve Oleg Grabar ise kökeni kesin olarak ortaya konulamamış olan maksurelerin günümüze ulaşan örneklerinin Suriye ve Mısır coğrafyasındaki büyük ölçekli camilerde görülmeye başladığını belirtmektedirler (Ettinghausen and Grabar, 1994: 36). Ancak ilk maksureyi Hz. Osman'ın (644-656) yaptırdığı görüşü yaygındır (Sudal, 1958: 10). Pedersen, Hz. Osman tarafından kerpiç malzemeden yaptırılan bu ilk maksurenin, cemaatin imamını-halifeyi görmelerini sağlamaya yönelik pencereleri olduğunu belirtmektedir (Pedersen, 1960: 28).

İbni Haldun'un verdiği bilgiler¹⁰ ve tarihi olaylar dikkate alındığında, ilk maksure Medine valisi Mervan b. Abd al-Hakem tarafından Hicretin 44. yılında (664 M.) bir Yemenli tarafından gerçekleştirilen suikast girişiminden sonra yaptırılmış olmalıdır. Sonradan Muaviye de onu taklit etmiştir. Muaviye, haricilerin suikast girişiminden sonra, kapısında nöbetçinin beklediği bir maksure yaptırmıştır (Pedersen, 1960: 28).

Pedersen'in belirttiği gibi Hz. Osman'ın kerpiçten ya da Mervan'ın yontulmuş taştan, pencereci bir maksure yaptırmış olma ihtimallerinin zayıf olduğunu belirtmekte fayda vardır (Pedersen, 1960: 28). Çünkü Peygamber devrinde olmayan bir uygulamanın Peygamberin hayatta olan arkadaşları tarafından sıcak karşılanmayacağı açıktır. İbni Haldun da “*bir çit ya da korunaktan*” bahsederek, ilk maksurelerin daha ziyade ahşaptan yapıldığı yönünde bilgi vermektedir. Oleg Grabar da bu konuda “*mihrap, minber ve maksureleri süslemek için ahşaptan sık sık yararlanılmıştır. Daba ender olmakla birlikte, taş işçiliği de görülür*” şeklinde bilgi vermektedir (Grabar, 1998: 129).

Kesin bir ifadeyle belirtmek gerekirse, “*maksure-hünkâr mahfili*” Emevi devri (661-750) başlarında mevcuttur. Bu birim hükümdarın gitgide artan itibarı ile o derece uzlaşmakta idi ki; İbni Haldun'un da belirttiği gibi, kısa bir zamanda bütün İslam coğrafyasına yayılmıştır¹¹. İbni Haldun'a göre bütünüyle İslam dininin kendi oluşumu içerisinde ortaya çıkmış bir birim olan hünkâr mahfillerinin, Bizans kiliselerinde

⁷ İslam'ın ilk mescidi Hicret esnasında Kuba'da, kerpiç malzemeden inşa edilen mescittir. Bkz. Algül, 2004: 279-280.

⁸ Mescid-i Nebevi için bkz. Küçükaşçı ve Bozkurt, 2004: 281-290.

⁹ Kalkaşendî ilk maksurenin Muaviye tarafından yaptırıldığını belirtmektedir. Kalkaşendî, 1987: 5.

¹⁰ “*Namaz için maksure (hünkâr mahfili) ve Cuma Günü balife ve sultana) hutbede dua, hilafete ilgili hususlardan ve İslam Mülküniin alametlerindedir. İslam hanedanlıklarının dışında bu gibi şeylerin mevcudiyeti bilinmemektedir.*

Sultanın camide namaz kılması için yapılan beytül maksure yani hünkâr mahfili, mihraba nazır olan yerin ve çevresinin bir çit ve korunakla ayrılmasından ibarettir. Bunu ilk defa yapan, bir haricinin suikastına uğrayan Muaviye olmuştur, hadise malumdur. Bunu ilk defa yapan, Yemenli bir şahsın suikastına uğrayan Mervan bin Hakem olmuştur, diyenler de bulunmaktadır. Daba sonra gelen halifeler de maksureler edindiler. Böylece maksure, namaz esnasında sultanı cemaatten ayırt etmek için bir adet haline geldi. Haşmet ve debdebe ile ilgili berhalde olduğu gibi, maksure de hanedanlıklar azamet kazandığı ve refah bâsıl olduğu zaman ortaya çıkar.

Tüm İslam hanedanlıklarında durum hep böyle olagelmıştır. Abbasi Devleti dağılıp doğuda müteaddit hanedanlıklar çıkınca da böyle oldu. Endülüs Emevi Devleti yıkılıp yerini Müllük-i tavâif ve müteaddit derebeyler alınca da aynı şey görüldü”. Bkz. İbni Haldun, 2004: 523-527.

¹¹ İslam Valilerinin belli başlı eyaletlerdeki çeşitli camilerde maksureler yaptırıldıkları bilinmektedir. Tarık b. Ziyad Kufe ve Basra'da, Kura b. Sarik ise Fusta'ta maksure yaptırmışlardır. Mısır'da H. 169 yılında yaptırılan Cami al-Askar ve İbni Tulun camilerinde de birer maksure yaptırıldığı bilinmektedir. H. 86-93 yılları arasında Medine'de valilik yapan Ömer b. Abdülaziz, mevcut maksureyi yükselterek sac ağacından yaptırmış, ancak H. 160 yılında el-Mehdi bunu yıkturarak, yerine toprak seviyesinde bir başkasını yaptırmıştır. Kaynaklarda Emevi Camisinde birbirinden farklı üç adet maksurenin bulunduğunu bildirmektedir. İlk maksureler için bkz. Pedersen, 1960: 28-29.

Oleg Grabar Kayrevan ve Kurtuba camilerindeki maksureleri “*Kayrevan Camisi'ndeki maksure görülmedik güzellikte bir ahşap bölme olarak korunmuştur; Kurtuba'dakiyse mihrabın önündeki üç bölümlük bir yapısal birimdir*” şeklinde tanımlamaktadır (Grabar, 1998: 121).

görülen “*empore* ya da *galeri kattı*” olarak tanımlanan bölümlerle arasında bir ilişki olup-olmadığı tam olarak ortaya konabilmiş değildir¹² (Pedersen, 1960: 28).

4. ANADOLU'DAKİ İLK HÜNKÂR MAHFİLİ ÖRNEKLERİ:

Emevilerden itibaren, maksurelerin camilerde mihrap önünde büyük bir kubbenin altına yapılması uygulaması, Selçuklu mimarisinde maksure kubbesi adı verilen birimlerle devam ettirilmiştir. Bugünkü verilerimizin ışığında Selçuklu camilerindeki maksure kubbelerinin altında hünkâr mahfillerinin olup-olmadığına dair fikir yürütmek mümkün görünmemektedir. Ancak bu kubbelerin “sultan”ı temsil ettiği düşüncesi yaygın bir görüştür (Kuban, 1993: 136).

İslam dininin yayıldığı coğrafyada 11. ve 12. yüzyıllarda yaygınlaşan hünkâr mahfilleri, Osmanlı öncesi Anadolu topraklarında da çeşitli şekillerde yapılmışlardır. Divriği Kale Camisinde (1180–81) görülen ilk örnekten sonra pek çok yapıda hünkâr-bey mahfilleri yapılmıştır (Tanman, 2003: 331–333). Bu yapılarda mahfilin önemi, ayrı bir galeri asma kat olarak yapılmasıyla, mahfile ve mahfil elemanlarına gösterilen önemle ve bazı örneklerde de mahfile açılan özel bir kapıyla belirlenmektedir (Yavuz, 1978: 143).

Osmanlı öncesinde yapılan sultan-bey mahfillerinin buldukları yapılar ve sayıları konusunda araştırmacıların üzerinde uzlaşma sağladıkları kesin bilgiler bulunmamaktadır (Yavuz, 1987: 351-361). Genellikle ahşap malzemenin yapılmış olan bu dönem mahfillerinin büyük bir kısmının tamamen ortadan kalkması, bazılarının da çeşitli onarımlarla günümüze ulaşabilmiş olması sebebiyle çeşitli görüşler ve sayılar ileri sürülmektedir.

Divriği Kale Camisi (1180–81) ile başlayan geleneğin; Konya Alâeddin Camisi (1220), Divriği Ulu Camisi (1228–29), Niğde Alâeddin Camisi (1223), Beyşehir Eşrefoğlu Camisi (1297–99), Niğde Sungur Bey Camisi (1335-36), Hasankeyf Ulu Camisi (11. yüzyılın ortasında yapılan cami son şeklini 1394’de almıştır) ve Aksaray Ulu (1408-1409) Camisinde de devam ettirildiğini söylemek mümkündür¹³ (1. Fotoğraf). Ancak bu yapılardaki bey mahfillerinin sadece birkaç tanesi pek çok onarımla günümüze ulaşabilmiştir. Büyük bir kısmı ortadan kalkan ya da tamamıyla şekil değiştiren söz konusu örneklerden bir kaçının ise mevcut izlerden yola çıkılarak özgün durumunu tespit edilebilmek mümkün olabilmektedir¹⁴.

Anadolu Selçuklular döneminde inşa edilen bey mahfillerinde ahşap malzemenin kullanılması ve bu malzemenin nispeten dayanıksız oluşu, konu hakkındaki bilgilerimizin oldukça sınırlı olmasına neden olmaktadır¹⁵.

5. OSMANLI CAMİLERİNDEKİ HÜNKÂR MAHFİLLERİ:

Osmanlı döneminde, padişahların cuma ve bayram namazlarını, kandil geceleri de yatsı namazlarını, buldukları şehirdeki camilerden birinde eda etmeleri söz konusu olduğundan genellikle Bursa, Edirne ve İstanbul gibi Osmanlı başkentlerindeki camilerde hünkâr mahfilleri yapıldığı görülmektedir (Tanman, 2003: 331). Ancak başkentlerin yanında Şehzade sancağı durumundaki Amasya, Konya ve Manisa gibi şehirlerdeki bazı camilerde de hünkâr mahfilleri inşa edilmiştir¹⁶.

Osmanlı mimarisinde, günümüze ulaşan en erken tarihlî hünkâr mahfili¹⁷, Yıldırım Bayezid tarafından yaptırılan Bursa Yıldırım Külliyesi (1385-99) içerisinde yer alan zaviyeli-tabhaneli camide bulunmaktadır.

¹² Ettinghausen ve Grabar, maksureyi tanımlarken, kökeninin tam olarak tespit edilemediğini belirtmektedirler (Ettinghausen and Grabar, 1994: 36). Robert Hillenbrand maksurelerin ortaya çıkışlarında Bizans İmparatorlarının özel mekânlarını ve siyasi gücü temsil eden özelliklerinin ya da halifelere karşı gerçekleştirilen suikast teşebbüslerinin etkili olmuş olabileceğini belirtmektedir (Hillenbrand, 1994: 49).

¹³ Ahmet Çaycı, Selçuklularda egemenlik sembollerini ele aldığı çalışmasında, maksure (hünkâr mahfili) uygulamasını, hükümdarlık esnasında kullanılan 30 civarındaki sembolden biri olarak kabul etmektedir (Bkz. Çaycı, 2008: 293–296).

¹⁴ Beyşehir Eşrefoğlu Camisi Bey mahfili özgün halini koruyarak günümüze ulaşırken, Konya Alâeddin Camisi hünkâr mahfili pek çok onarımlar geçirerek günümüze gelebilmiştir. Divriği Ulu, Divriği Kale ve Niğde Alâeddin camilerin hünkâr mahfillerini oluşturan ahşap bölümler ise tamamen ortadan kalkmıştır. Ancak özel girişleri ve üst örtüleri mahfillerinin durumu hakkında bilgi edinebilmemize imkân tanımaktadır.

¹⁵ Örneğin; Divriği Ulu Camisinin ahşap hünkâr mahfili ortadan kalkmış, ancak tonozdaki farklı uygulamadan, duvar ve ayaklardaki izlerden mahfil konusunda fikir edinilebilmektedir. Önge, 1969: 8–9, 20.

¹⁶ Osmanlı döneminde inşa edilen Amasya 2. Bayezid (1486), Konya Sultan Selim (1567) ve Manisa Muradiye (1586) camilerinde bey-hünkâr mahfilleri bulunmaktadır.

¹⁷ Osmanlı camilerinde hünkâr mahfillerinin gelişimi ile ilgili olarak bkz. Kuran, 1992: 281-300.

Konumu ve boyutları açısından tartışmalı olan bu hünkâr mahfilinin ardından, tam oturmuş karakteri ve süsleme programı ile dikkat çeken bir diğer örnek, Çelebi Sultan Mehmed tarafından Hacı İvaz Paşa'ya yaptırılan Bursa Yeşil Camisinde (1419-20) karşımıza çıkmaktadır¹⁸. Caminin kuzey tarafında yardımcı hizmet mekânları ile oldukça geniş bir alanı kaplayan hünkâr mahfili, yoğun çini uygulaması ile mahfile verilen önemi en iyi şekilde ortaya koymaktadır¹⁹.

Bursa Yeşil Camisine göre çok daha sade olarak tasarlanmış Bursa Muradiye Camisinin (1426) ardından, hünkâr mahfillerinde önemli bir biçimsel değişim yaşanmıştır. Selçuklu ve Beylikler dönemi hünkâr mahfillerinin bir kısmında olduğu gibi cami harimi, içerisinde sütunlarla taşınan birimler halini alan hünkâr mahfillerinin Osmanlı mimarisinde bilinen en eski uygulaması, Edirne 2. Bayezid Camisinde (1488) görülür (2. Fotoğraf). Harimin güneydoğu köşesinde yer alan mahfil, güney ve doğu beden duvarları tarafından desteklenmekte; diğer yönlerde ise birbirine sivri kemerlerle bağlanmış mermer sütunlara oturmaktadır. Hünkâr mahfilinin sınırlandırılmasında mermerden yapılmış geometrik örgülü korkuluk levhaları kullanılmıştır. Bütün bu özellikleri ile Edirne 2. Bayezid Camisi hünkâr mahfili daha sonra İstanbul camilerinde yapılacak olan mahfillerin ilk örneğini oluşturmaktadır (Çamay, 1989: 5). Selçuklu ve Beylikler döneminde hünkâr mahfili yapımında ana yapı malzemesi durumundaki ahşabın yerini, bu hünkâr mahfili ile birlikte mermerin aldığı ve Osmanlı mimarlığının geç dönemine kadar da bu özelliğin korunduğu görülmektedir.

İstanbul'daki Selâtin camilerinde, özgün biçimiyle günümüze ulaşabilmiş ilk hünkâr mahfili 2. Bayezid Camisinde (1500–06) bulunmaktadır²⁰. Ancak bu örnek hem konumu hem de cephe tasarımı açısından farklı özellikleri ile daha sonraki örneklerden ayrılmaktadır. Edirne 2. Bayezid Camisi ile başlayan ve klasik dönemde ısrarla sürdürülen uygulamada, hünkâr mahfilleri harimin güneydoğu köşesine yerleştirilirken, bu örnekte güneybatı köşe tercih edilmiştir. Diğer taraftan mahfil döşemesini taşıyan sütunların, birbirine ve beden duvarlarına kemerlerle bağlanması yaygınlık gösterirken; İstanbul 2. Bayezid Camisi hünkâr mahfilinde mermer lentolar tercih edilmiştir. Kemer yerine mermer lentoların tercih edildiği bir diğer örnek ise İstanbul Sultan Selim Camisi hünkâr mahfilidir.

İstanbul 2. Bayezid Camisinden sonra, İstanbul'da sultanlar tarafından inşa edilen bütün camilerde hünkâr mahfili bir gelenek halini alarak yapılmaya başlanmıştır (Tanman, 2003: 332).

İstanbul Şehzade Camisi (1548) ile hünkâr mahfili tasarım sürecine eklenen tören girişi ile birlikte hünkâr mahfili çevresinde gelişen “Cuma Selamlığı” gibi törenlere daha fazla önem verildiği görülmektedir. Mimar Sinan'ın Şehzade Camisinde ilk kez dış yan revaklara yer vermesinin sonucunda ortaya çıkan tören girişleri yaygınlık kazanarak, bundan sonra yapılan hünkâr mahfilinin bulunduğu camilerde yaygınlık kazanmıştır. Şehzade Camisinde görülen bir diğer yenilik ise hünkâr mahfilinde ilk kez mihrabiye yapılmasıdır. Osmanlı öncesinde sadece Eşrefoğlu Süleyman Bey Camisinde (1297–99) görülen, özgün olup-olmadığı konusunda kesin bir bilgi bulunmayan mihrabiye, Şehzade Camisi hünkâr mahfilinde yüzeysel bir şekilde tasarlanmıştır. Şehzade Camisinin ardından İstanbul Süleymaniye (1557) ve Edirne Selimiye (1574-75) başta olmak üzere, Sultan Ahmet (1617), Eminönü Yeni (1663) ve Üsküdar Yeni Valide (1708-10) camileri gibi hünkâr mahfili bulunan pek çok yapıda mihrabiye uygulaması görülmektedir²¹.

¹⁸ M. Baha Tanman, Osmanlı camileri içinde varlığı kesin olarak bilinen ilk hünkâr mahfilinin, Bursa Yeşil Camisinde bulunduğunu belirtmektedir (Tanman, 2003: 331).

¹⁹ Bursa Yeşil Camisi hünkâr mahfiline verilen önemi en iyi şekilde yansıtan özelliklerinden birisi mahfil zeminde yer alan çini döşemidir. Bkz. Yetkin, 1993: 97–102.

²⁰ Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) dönemine ait günümüze ulaşan bir hünkâr mahfili bulunmamaktadır. Ancak Haluk Y. Şehsuvaroğlu'nun verdiği bilgilerden Eski Fatih Camisinde de bir hünkâr mahfili bulunduğunu, 1509 yılında meydana gelen depremde harap olan bu mahfilin yerine Sultan 2. Bayezid tarafından bir yenisinin yapıldığını öğrenmekteyiz (Şehsuvaroğlu, ty: 53). Evliya Çelebi de Fatih Camisini tanıtırken, “*Mihrabi ve minberi ve hünkâr mahfili ve müezzınan mahfili beyaz mermerden sade güzeli kar-kadimdir*” şeklinde bilgi vermektedir (Evliya Çelebi, 2006: 57). Günümüzde camide bulunan hünkâr mahfili, camiyle birlikte 1767–1771 yılları arasında 3. Mustafa tarafından yaptırılmıştır.

²¹ Osmanlı döneminde inşa edilmiş 14 caminin hünkâr mahfilinde 15 mihrabiye bulunmaktadır. Eminönü Yeni Cami (1663) hünkâr mahfilinde iki mihrabiye yer almaktadır. Şehzade (1543-48), Süleymaniye (1550-57), Edirne Selimiye (1568-74), Manisa Muradiye (1583-86), Haseki Sultan (1612-13), Sultan Ahmet (1609-17), Eminönü Yeni (1663), Üsküdar Yeni Valide (1708-10), Fatih (1767), Eyüp Sultan (1800), Mahmut Paşa (1828-35), Üsküdar Atik Valide Camisi (1834-35), Abbas Ağa (1834-35) ve Ayasofya (1847-51) hünkâr mahfillerindeki mihrabiyeler özgün hallerini korumaktadırlar. 18. yy ilk yarısında galeri katının hünkâr

Sultan Ahmet, Eminönü Yeni ve Üsküdar Yeni Valide camilerinin hünkâr mahfili mihrabiyeleri, caminin ana mihrabı ile boy ölçüşebilecek boyutlara ulaşmıştır (5. Fotoğraf).

Osmanlı camilerindeki hünkâr mahfillerinde Sultan Ahmet Camisi (1609-17) hünkâr mahfili öncesine ait özgün kafes uygulamaları görülmemektedir (Sudalı, 1958: 89-90) (6. Fotoğraf). Sultan Ahmet Camisinde (1609-17) sadece hünkâr mahfilinin doğu cephesinin bir bölümünü kaplayan mermer kafes, Eminönü Yeni Camide (1663) hünkâr mahfilinin iki cephesini de kaplayacak şekilde genişletilmiştir. Sultan Ahmet Camisinde (1609-17) ilk kez kafese yer verilmesi ile birlikte başlayan süreçte, yeni yapılan hünkâr mahfillerinde kafesler yapılmaya başlanırken; önceden yapılmış ve özgün halinde kafesi bulunmayan örneklerle de kafes eklendiği görülmektedir. İstanbul 2. Bayezid (1500-06), Şehzade (1543-48) ve Edirne Selimiye (1568-74) camilerinde görülen kafesler, hünkâr mahfillerine sonradan eklenmişlerdir²². Süleymaniye Camisi (1550-57) hünkâr mahfiline eklenen kafes ise kaldırılarak, mahfil özgün görünümüne kavuşturulmuştur (3. Fotoğraf).

Nuru Osmaniye Camisine (1748-55) gelene kadar yapılan bütün örneklerde kafesler korkuluk üzerine yerleştirilen ve korkuluklardan bağımsız olarak ele alınan birimler halindedir. Nuru Osmaniye Camisinde (1748-55) doğrudan mahfil döşemesine oturtulmuş olan mermer sütunlar, yeni bir üslubun başlangıcına işaret etmektedirler. Daha önceki örneklerde korkuluk ya da korkuluk babaları döşemelere oturmakta ve kafes de bu korkuluğun üzerine yerleştirilmekteydi. Bu dönemden itibaren korkuluk ve kafes levhaları mahfil döşemesine oturan sütunların arasında kalan birimler haline gelmişlerdir. Bu uygulama Ayazma (1758-61) ve Laleli (1759-63) gibi camilerle gelişerek devam etmiş, ilerleyen süreçte gösterişli taç bölümlerinin oluşmasına imkân sağlamıştır.

Özgün olarak günümüze ulaşmış ilk örnekleri 3. Mustafa döneminde yapılan Ayazma (1758-61) ve Laleli (1759-63) camilerinin hünkâr mahfillerinde görülmeye başlanan kavukluk birimi, hünkâr mahfilinin sembolik değeri ile öne çıkan elemanlarından²³. Nuru Osmaniye (1748-55), Ayazma (1758-61), Laleli (1759-63), Nusretiye (1826) gibi camilerin mermerden yapılmış kavuklukları, mihrabiyelerle yarışabilecek boyutlarda tasarımlar halinde yapılmışlardır (8. Fotoğraf). Söz konusu birimler mimari özelliklerinin yanında, süsleme programları ve dönemseller üslup değişikliklerinin de en rahat izlenebildikleri birimler olarak dikkat çekmektedirler.

Hünkâr mahfilini, cami hacmi dışında destekleyen ve yardımcı hizmet mekânlarını barındıran hünkâr köşk ve kasırları, ilk olarak Sultan Ahmed Camisinde (1609-17) cami tasarımına dâhil olmuşlar ve bu uygulama Eminönü Yeni (1663), Üsküdar Ayazma (1758-61) ve Laleli (1759-63) camileri gibi yapılarda da tekrarlanmıştır (4. Fotoğraf). Söz konusu örneklerde kağıt olarak yapılan hünkâr köşk ve kasırlarının yanında ahşaptan yapılanları da bulunmaktadır. Üsküdar Yeni Valide (1708-10) ve Üsküdar Atik Valide (1834-35) camilerinin hünkâr köşkleri ahşaptan yapılmış uygulamalardır.

Hünkâr mahfilleri ile bağlantılı olarak yapılan hünkâr köşkleri-kasırlarının 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyümeye başladığı ve giderek camilerin kuzey cephelerini kapladığı görülmektedir. İlk denemesi Üsküdar Selimiye Camisinde (1801-05) görülen, Nusretiye (1826), Ortaköy (1854), Beşiktaş Küçük Mecidiye (1848) ve Yıldız Hamidiye (1882-86) camileri ile harimin kuzey cephesine yerleşen hünkâr daireleri ve buna paralel olarak da hünkâr mahfilleri, harimin kuzey duvarına yada doğu ve batı beden duvarlarının kuzeyine alınarak, kavisli çıkıntılarla harime açılan localara dönüşürler (Tanman, 2003: 332) (7. Fotoğraf). Genellikle bir cepheleri ile harim içerisine uzanan geç dönem hünkâr mahfilleri, Osmanlı “Barok” ve “Rokoko” üslubunun en uygun tatbik alanlarından biri haline gelmişlerdir (Çamay, 1989: 4).

mahfiline dönüştürülmesi esnasında kalemişi bir mihrabiye eklenen Edirnekapı Mihrimah Sultan Camisinin galeri katındaki kalemişleri ve mihrabiye son restorasyon çalışmalarında ortadan kaldırılmıştır.

²² Muzaffer Sudalı, söz konusu mahfillerin kafeslerinin tamamının sonradan eklendiğini belirtmekte ama kesin bir tarih vermemektedir. Ancak özgün olarak yapılan ilk hünkâr mahfili kafeslerinin Sultan Ahmet ve Eminönü Yeni camilerinde görüldüğü dikkate alındığında bu tarihten önceki yapılardaki kafeslerin sonradan yapılarak mahfil cephelerine yerleştirildiğini kabul etmek uygun görülmektedir. Ayrıca kafes levhalarının geç dönem süsleme özellikleri göstermesi de bu durumu desteklemektedir (Sudalı, 1958: 23, 31, 36).

²³ İstanbul Haseki Sultan (1612-13), Nuru Osmaniye (1748-55), Ayazma (1758-61), Laleli (1759-63), Beylerbeyi Valide (1778), Nusretiye (1826), Üsküdar Atik Valide (1834-35), İzmit Orhan (1843) ve Aksaray Valide (1871) Camisi olmak üzere hünkâr mahfili bulunan dokuz yapıda kavukluk bulunmaktadır.

Osmanlı mimarisinde 17. yüzyıldan itibaren görülen önemli bir uygulama da daha önceki bir tarihte inşa edilmiş ve hünkâr mahfili bulunmayan camilere ya da kiliseden camiye çevrilen yapılara hünkâr mahfillerinin eklenmesidir. İstanbul Haseki Sultan (1612-13), Vanıköy (1730-54), Hacı Beşir Ağa (1809-39), Üsküdar Atik Valide (1834-35), Mahmut Paşa (1828-35), Defterdâr İbrahim Paşa (1833), Bursa Ulu (1740), Kaymak Mustafa Paşa (1837) ve Edirne Eski (1753) gibi özgün halinde cami olan yapılara ya da özgün halinde kilise olan ancak İstanbul'un fethinden sonra camiye çevrilen İstanbul Galata Arap (1734-35), Zeyrek (18. yüzyılın 2. yarısı), Gül (1809-39) ve Ayasofya (1847-51) camilerine de hünkâr mahfili eklenebilmiştir (9. Fotoğraf). Söz konusu bu uygulama hem hünkâr mahfiline verilen önemin bir göstergesi, hem de hünkâr mahfili yapılmak suretiyle söz konusu yapılara verilen değeri ortaya koymaktadır.

Osmanlı mimarlığında günümüze ulaşan örneklerle göre Bursa Yıldırım Bayezid Camisinde (1385-99) başlayan hünkâr mahfili geleneği, İstanbul Yıldız Hamidiye Camisine (1885-86) kadar devam etmiş ve 59 camide hünkâr mahfili yapılmıştır.

6. SONUÇ:

Halife-hükümdarların can güvenliklerinin sağlanması ve namaz ibadetlerini sorunsuz bir şekilde gerçekleştirebilmeleri için cami harimi içerisinde özel bir mekân olarak düzenlenen maksure-hünkâr mahfilleri, İslam'ın herkesi eşit tutan anlayışına ve felsefi alt yapısına uygun görünmemektedir. Ancak bu mekânlar idareci sınıfa bir imtiyaz olarak değil, devleti yönetmekle görevli kişilerin suikast tehlikesine karşı can emniyetini sağlamak amacıyla ortaya çıkmış; bilhassa sultanlar tarafından yaptırılan camilerde yaygın bir uygulama alanı bulmuşlardır. Giderek siyasal bir özellik de kazanan hünkâr mahfilleri, İslam dininin yayıldığı geniş coğrafyada, pek çok yapıda farklı biçim ve süsleme özellikleriyle inşa edilmişlerdir.

Anadolu'da Selçuklulardan sonra Osmanlılar tarafından da yapılan hünkâr mahfilleri, cami içerisinde farklı konumlarda, değişik boyut ve biçimlerde tasarlanmışlardır. Klasik dönemde sultan tarafından inşa edilen camilerde, caminin güney beden duvarının merkezinde mihrap, mihrabın sağında minber ve solunda hünkâr mahfili şeklinde bir konumlanma ile caminin güneydoğu köşesi hünkâr mahfiline ayrılmıştır. Geç dönemle birlikte hünkâr mahfilleri cami içerisinde farklı yerlerde yapılmaya başlanmıştır.

Hünkâr mahfilleri süsleme programlarındaki kaliteli işçiliğin yanında tören girişi, mihrabiye ve kavukluk gibi sembolik öğelerle de donatılarak Sultanın şanına yaraşır birimler olarak öne çıkarılmışlardır.

Caminin dışına inşa edilen sivil mimarlık örneği olan köşk ve kasır gibi yapılarla, harimin dışında da kendine yer bulan hünkâr mahfilleri, geç dönemle birlikte caminin giriş cephesinde cami hacminden çok daha büyük kütleler haline almışlardır. Hünkâr dairelerinin mekânsal olarak büyümesi ve öne çıkması ile şekillenen mimari kuruluştaki değişiklik, siyasal otoritenin dini otorite karşısında ön plana çıkmasının doğal bir sonucu olarak kabul edilmektedir²⁴.

Sonuç olarak; "hünkâr mahfili" terimi ile tanımlanan mimari kuruluşlar, İslam dininin doğduğu topraklarda ve dinin saltanatla ilişkisinin doğal bir etkileşimi olarak cami içerisinde kendisine yer bulan maksurelerin ileri bir aşamasını temsil etmektedirler. Özellikle Sultanlar tarafından inşa edilmiş camilerde yer alan, yerden yükseltilmiş, sütunlarla taşınan hünkâr mahfilleri, sadece mimari özellikleri ile değil aynı zamanda sembolik özellikleri ile de öne çıkan mimari kuruluşlardır.

KAYNAKÇA:

ALGÜL, Hüseyin (2004). Mescid-i Kubâ. **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi** (Cilt: 29, s. 279-280). Ankara.

Ahmed b. Ali Kalkaşendî (1987). **Subhu'l-Aşa fi Sına'atı'l-İnşâ**. Cilt: 4, Beyrut.

ANONİM (1997). Mahfil. **Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi** (Cilt: 2, s. 1153). İstanbul.

ARSEVEN, Celal Esat (1966). Mahfil. **Sanat Ansiklopedisi** (Cilt:3, s. 1260). İstanbul.

BARIŞTA, H. Örcün (2009). **Osmanlı İmparatorluğu Dönemi İstanbul Cami ve Türbelerinde Ağaç İşleri**. Ankara.

²⁴ Selçuk Batur ve Doğan Kuban, "Hünkâr dairesinin caminin kuzey cephesinde konumlanması ve cami ile bütünleşerek alan olarak camiyi geçmesinin, dinin simgeselliğinin sultanın simgeselliğinin arkasında kalmasının dolaylı bir göstergesi olduğunu" düşünmektedirler. Bkz. Kuban, 2007: 643; Batur, 1970: 97-112.

- BARKAN, Ömer Lütfi (1972-1979). **Süleymaniye Cami ve İmaretini İnşaatı (1550–1557)**. Cilt: 1-2, Ankara.
- BATUR, Selçuk (1970). “*Ondokuzuncu Yüzyılın Büyük Camilerinde Son Cemaat Yeri ve Hünkâr Mahfili Sorunu Üzerine*”, **Anadolu Sanatı Araştırmaları**, Cilt: 2, s. 97-112.
- BAYRAM, Sadi-TÜZEN, Adnan (1991). “*İstanbul-Üsküdar Ayazma Camisi ve Ayazma Camisi İnşaat Defteri (Üsküdar, Sultan 3. Mustafa Camisi)*”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı: XXII, Ankara, s. 199–288.
- Belâzurî (1987). **Fütuhu'l-Buldan**. (Çev. Mustafa Fayda), Ankara.
- CRESWELL, K. A. C. (1979). **Early Muslim Architecture**. Volume 1, Part 1, Newyork.
- ÇAM, Nusret (1997). **İslamda Sanat Sanatta İslam**. Ankara.
- ÇAMAY, Nil (1989). “*Mimar Sinan'ın İstanbul'daki Camilerinde Mahfiller*”. **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimler Enstitüsü.
- ÇAYCI, Ahmet (2008). **Selçuklularda Egemenlik Sembolleri**. İstanbul.
- DOĞAN, Mehmet (2003). Müezzîn mahfili. **Büyük Türkçe Sözlük**. (s. 995). Ankara.
- DÜNDAR, Abdulkadir (2000). **Arşivlerdeki Plân ve Çizimler Işığında Osmanlı İmar Sistemi (XVIII. ve XIX. Yüzyıl)**. Ankara.
- Esad Efendi (1979). **Osmanlılarda Töre ve Törenler (Teşrifât-ı Kadime)**. (Sadeleştiren Yavuz Ercan), İstanbul.
- ETTINGHAUSEN, Richard and GRABAR, Oleg, (1994). **The Art and Architecture of Islam (659-1250)**. New Haven and London.
- Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zillî (1996). **Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini**. (Haz. Orhan Şaik Gökyay), İstanbul.
- GRABER, Oleg (1998). **İslam Sanatının Oluşumu**. İstanbul.
- İbni Haldun (2004). **Mukaddime**. (Haz: Süleyman Uludağ), Cilt:1, İstanbul.
- KUBAN, Doğan (1993). **Batiya Göçün Sanatsal Evreleri**. İstanbul.
- KUBAN, Doğan (2007). **Osmanlı Mimarisi**. İstanbul.
- KURAN, Aptullah (1992). “*The Evolution of the Sultan's Pavilion in the Otoman Imperial Mosques*”, **Islamic Art IV: 1990-1991**, New York, s. 281-300.
- KÜÇÜKAŞÇI, M. Sabri – BOZKURT, Nebi (2004). Mescid-i Nebevi. **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi** (Cilt: 29, s. 281–290). İstanbul.
- ÖNGE, Yılmaz (1969). “*Divriği Ulu Camisi'nin Hünkâr Mahfeli*”, **Önasya**, Cilt: IV, Sayı:49, Ankara, s. 8-9-20.
- ÖNKAL, Ahmet (1998). Hicret. **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi** (Cilt: 17, s. 458–462). İstanbul.
- ÖZ, Tahsin (1997). **İstanbul Camileri**. Cilt: 1-2, Ankara.
- PAKALIN, Mehmet Zeki (1983). **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**. Cilt: 2, İstanbul.
- PEDERSEN, Johannes (1960). Mescid. **İslam Ansiklopedisi** (Cilt: 8). İstanbul.
- SERTOĞLU, Midhat (1986). **Osmanlı Tarih Lûgatı**. İstanbul.
- SUDALI, Muzaffer (1958). **Hünkâr Mahfilleri**. İstanbul.
- ŞEHSUVAROĞLU, Haluk Y. (ty). **Asırlar Boyunca İstanbul**. İstanbul.
- TANMAN, M. Baha (1994). Hünkâr Mahfilleri. **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi** (Cilt: 4, s. 483-484). İstanbul.
- TANMAN, M. Baha (2003). Mahfil. **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi** (Cilt: 27, s. 331–333). İstanbul.
- YAVUZ, Aysıl Tükel (1978). “*Divriği Ulu Camisi Hünkâr Mahfeli Tonozu*”, **Divriği Ulu Camisi ve Darüşşifası**, (Derleyenler: Yılmaz Önge, İbrahim Ateş ve Sadi Bayram), Ankara, s. 139-144.
- YAVUZ, Aysıl Tükel (1987). “*The Presence of the Sultan's Mahfil in Pre-Ottoman Anatolian Mosques*”, **Ars Turcica I. Atken des VI. Internationalen Kongresses for Türkische Kunst**, München, s. 351-361.
- YETKİN, Suut Kemal (1959). **İslam Mimarisi**. Ankara.

GÖRSELLER

1. Fotoğraf: Beyşehir Eşrefoğlu Camisi bey mahfilinin genel görünüşü.

2. Fotoğraf: Edirne 2. Bayezid Camisi hünkâr mahfilini genel görünüşü.

3. Fotoğraf: İstanbul Süleymaniye Camisi hünkâr mahfili genel görünüşü.

4. Fotoğraf: İstanbul Sultan Ahmed Camisi doğu cephesi ve hünkâr köşkünün görünüşü.

5. Fotoğraf: İstanbul Eminönü Yeni hünkâr mahfili mihrabiyelerinin görünüşü.

6. Fotoğraf: İstanbul Sultan Ahmed Camisi korkuluk ve kafes levhalarının görünüşü.

7. Fotoğraf: İstanbul Küçük Mecidiye Camisi hünkâr mahfilinin genel görünüşü.

8. Fotoğraf: İstanbul Üsküdar Ayazma Camisi hünkâr mahfili kavukluğunun görünüşü.

9. Fotoğraf: Ayasofya Camisi hünkâr mahfilinin genel görünüşü.